

фарміраванне ўмення асэнсавана адбіраць прадметны беларускі кантэнт і ўмець з ім працаваць, на падтрымку і развіццё індывідуальных інтэлектуальных якасцей навучэнцаў і ўмення вучыцца, на павышэнне матывацыі да далейшага вывучэння беларускай мовы..

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Modern Languages: Learning, Teaching, Assessment. Common European Framework of Reference // Council of Europe [Electronic resource]. URL: http://www.coe.int/t/DG4/linguistic/Source/CECR_EN.pdf [«Общеввропейские компетенции владения иностранным языком : Изучение, обучение, оценка». Московский государственный лингвистический университет (русская версия). 2003] (дата звароту: 18.11.2020).

НАЗВЫ ПЛАЦЯЖОЎ І ПАДАТКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Г. К. Ціванова

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
вул. Карла Маркса, 31, 220050, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
galina.tsivanova@gmail.com*

Разглядаецца адна з тэматычных груп старабеларускай эканамічнай лексікі перыяду XIV - XVIII стагоддзяў – назвы плацяжоў і падаткаў. Апісваецца іх семантыка і этымалогія. Даследуюцца мадэлі ўтварэння і словаўтваральная актыўнасць лексем і словазлучэнняў тэрміналагічнага характару. Робіцца выснова пра значную перавагу ўласнабеларускіх складнікаў гэтай тэматычнай групы над запазычаннямі.

Ключавыя словы: старабеларуская мова; гісторыя эканамічнай лексікі; назвы плацяжоў і падаткаў; гістарычнае словаўтварэнне; словаўтваральная актыўнасць; даўнія запазычанні.

Пра асаблівасці пачатковага этапу фарміравання беларускай эканамічнай лексікі і тэрміналогіі можна меркаваць не толькі зыходзячы з фактаў гісторыі развіцця эканамічных адносін, але і ацаніўшы склад і семантычную разнастайнасць адпаведнай лексікі ў старабеларускай мове. Крыніцай інфармацыі тут служыць «Гістарычны слоўнік беларускай мовы». Выбраныя лексемы гэтай тэматычнай групы часта з'яўляюцца мнагазначнымі, іх значэнні часткова або поўнасьцю супадаюць, але па меры ўжывання стыхійна пачынае пераважаць адна з намінацый – гэтым самым агульнаўжывальнае слова функцыянальна набліжаецца да тэрміна.

Апроч таго немалаважнай з'яўляецца ацэнка словаўтваральнай актыўнасці і здольнасці слова ўваходзіць ва ўстойлівыя словазлучэнні, якія ілюструюць гіпа- і гіперанімічныя адносіны ў данай тэматычнай групе, што ў сваю чаргу з'яўляецца ўскосным адлюстраваннем рэальнага эканамічнага жыцця пэўнага перыяду.

Так, для агульнага паняцця ‘плацеж’ існавалі словы: **датоць, дача, мыто, наметь, плать, платежъ, поборъ, податокъ (податекъ; податка), подать, пошлина.**

Датоць і дача – сінонімы, маюць значэнне ‘даніна, пошліна, падатак, выплата’, утвораныя ад дзеяслова *дати*. Словаўтваральнай актыўнасці гэтыя лексемы не праяўлялі: адзначана толькі вытворнае **дачка** – ‘памяншальнае ад **дача**’.

Плата і плать – ‘плацеж; грашовы або натуральны падатак’. З кантэксту: *все платы наши пѣняжныи, чыниевыи, поборными, куничными, мытными... имеют державцы наши выбирать* (АЗР, II, 198, 1529)⁵ – відаць, што гэта самая агульная намінацыя для розных відаў плацяжоў. Слова мае агульнаславянскі карань, але “вагаецца” ў граматычным родзе; пры гэтым толькі невялікая колькасць ілюстрацый дазваляе дакладна меркаваць пра род: *если платы не имеет...* (Бібл., 101), *Гѡдати плату* (Мак., 137) – канчаткі жаночага роду; *платъ корчомный* (АЗР, II, 11, 1507), *платъ нашъ сѣдарски* (Ст. 1529-Ф, 40) – род мужчынскі. У старабеларускай мове існаваў цэлы шэраг вытворных ад яго асновы: дзеясловы *платити, платитися*, дзеепрыметнік *платный* ‘абавязаны выплаціць; якому адпловіцца’, прыметнікі *платовый* ‘прызначаны для выплаты’ і *платнейший* ‘якому больш адпловіцца, удзячнейшы’, назоўнікі *платокъ* ‘памяншальн. ад *платъ*’ і *плата* ‘той, хто плоціць’.

Платежъ – у значэнні ‘плата грашымі або іншымі сродкамі за карыстанне чым-н.’ супадае з разгледжанымі вышэй назоўнікамі, але мае і іншае значэнне: ‘дзеянне па дзеяслову *платити*’. У абодвух значэннях зафіксаваны ў такіх аўтарытэтных юрыдычных помніках як Статуты ВКЛ.

Поборъ – ‘падатак, часовая подаць; працэс збору падаткаў на карысць дзяржавы’. З гэтым словам зафіксаваны тэрміналагічныя словазлучэнні: *поборъ земский* – ‘збор падаткаў на карысць земства’, *поборъ лановый* – ‘падаткі за ўладанне зямлёй (ад *лань* ‘адзінка ворнай зямлі’), *поборъ чоповый* – ‘падаткі на валоданне карчмой’; *поборъ месткий* – ‘збор падаткаў з горада’; *поборъ поголовный* – ‘пагалоўны падатак для абароны айчыны і выкупу палонных з татарскай няволі’ і інш⁶. Само слова **поборъ** утварылася ад дзеяслова *побърати*, які з’яўляецца мнагазначным: мае аж 10 значэнняў (гл. ГСБМ, вып.24, с. 437 – 439). Вытворныя ад гэтага слова: *поборца* ‘зборшчык пабораў’ і *поборцова* ‘жонка зборшчыка пабораў’.

Податокъ (податекъ), податка, подать – ‘абавязковы збор з уладальніка або вытворцы’. Усе гэтыя словы ўтвораны ад дзеяслова *подати*, відавочна, адначасова з польскім *podatek*. “Гістарычны слоўнік...” прыводзіць прыклад ужывання ў XVI ст.: *слушны податекъ съ местъ*

⁵ Ілюстрацыі прыводзяцца па Гістарычным слоўніку беларускай мовы, пашпартызацыя – адпаведна гэтаму выданню: гл. вып. 1. С. 45–49.

⁶ Паколькі выбарка прыкладаў зроблена толькі на падставе ілюстрацый у ГСБМ, аўтар не прэтэндуе на паўнату адлюстравання матэрыялу.

нашихъ бываль (СДГВ, 104, 1557). Там жа выяўлены і вытворныя: прыметнікі *податковый, податный*, субстантыў *податное*. Таму нам здаецца не слушным сцверджанне аўтараў “Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы” пра запазычванне слова *падатак* з польскай у 60-х гадах XIX стагоддзя (ЭСБМ, т. 8, с. 100).

Наметъ – ‘дадатковы падатак’. У ГСБМ – артыкул **Наметъ II** (амонім да наметъ I – ‘шацёр, палатка’). Лексема славянскага паходжання, утворана ад дзеяслова *наметати, наметывати* – ‘накладаць якія-н. павіннасці, паборы’. Значэнне ілюструецца прыкладам: *дачъ на насъ у нихъ некоторыхъ не имать, ни серебизны, ни ямцины, и никакихъ наметовъ на нихъ не метать, ани вѣсчего, ни помѣрного, ни повозного* (АЗР, I, 58, 1443). Вытворны субстантыў *наметное* мае тое ж значэнне – ‘дадатковы збор, падатак’.

Пошлина і мыто супадаюць у значэнні ‘грашовы збор’ і вельмі часта ўжываюцца як сінонімы. Звернемся да этымалогіі. **Пошлина**, па сведчані М. Фасмера, утворана ад граматычнай формы прошлага часу ‘*пошло есть*’ дзеяслова *походити*’ (Фасмер, т. 3, с. 349), гэта значыць у аснове наймення паняцце ‘як павялося, як ідзе здаўна’ = ‘звычайны, прыняты, устаноўлены плацеж’. **Мыто** (Фасмер, т. 3, с. 26) запазычана з ст.-в.-ням. *mûta* ‘пошлина’. Калі ж прааналізаваць ужыванне гэтых слоў у старабеларускай, то заўважаем, што слова *пошлина* ў значэнні ‘від падатку’ адзначана ў Полацкіх граматах з 1381 г. у кантэкстах, звязаных з плацямі на карысць царквы або князя. Слова *мыта* выяўлена таксама ў раннях помніках з больш шырокім спектрам значэннем значэнняў: 1) ‘грашовы збор за вываз або ўвоз тавараў’, 2) ‘месца, дзе збіралі пошліну’, 3) пасада мытніка, 4) заработак. Паказальным здаецца прыклад: *штобы есте на всихъ виленскихъ мѣстичохъ мыта не имали ани которыхъ пошлинь торговыхъ...* (СДГВ, 2, 1432) – відавочна, што ў гэтым прыкладзе *мыто* і *пошлина* суадносяцца як агульнае і прыватнае. Акрамя таго ГСБМ паказвае, што ў старабеларускай мове слова *мыта* больш ужывальнае, чым *пошлина*: ад яго больш вытворных (*пошлина* – *пошлинник* ‘зборшчык пошліны’; *мыто* – *мытникъ* ‘зборшчык мыта’, *мытница* ‘месца, дзе збіралі падаткі або пошліну’, *мытництво* ‘пасада мытніка; ліхвярства’, *мытце* ‘памянш. ад *мыто*’, *мытний*). Акрамя таго, выяўлены цэлы шэраг тэрміналагічных словазлучэнняў са словам *мыто*, якія ўтвараюць дзве семантычныя падгрупы:

1) віды пошліны за правоз тавара праз пэўны аб’ект $\diamond$ *мыто воденое* (*водяное*), *водное* (па чужых водах), *гребельное* (праз грэблю), *морское*, *мостовое* (праз мост), *подорожное* (па дарозе праз чужую тэрыторыю), *сухое* (па сушы) і інш.;

2) назвы падаткаў у залежнасці ад аб’екта (гаспадаркі або віду дзейнасці), на які браўся плацеж: *мыто господарское*, *военное*, *замковое*, *мѣстское*, *торговое*.

На базе словазлучэнняў тыпу назоўнік + прыметнік (напр., *податокъ волочный, мыто воденое*) мова выпрацавала скарочаныя назвы падаткаў. У пераважнай большасці гэта субстантываваныя прыметнікі ніякага роду. Паводле семантыкі такія намінацыі групуюцца ў залежнасці ад

– аб’екта, за карыстанне ці ўладанне якім браўся падатак: *броварное* – з бровара; *вгайное* – за права на выраб з лясных тавараў; *весчье* (*весчое, вещьое*), *весебное* – плата за ўзважванне; *возовое* – з кожнага воза за вываз тавару за мяжу; *ворковое* – ад тавараў, што перавозіліся ў мяхах (ад *ворекъ* – ‘мех’); *воротное, подворотное* – за праезд праз вароты; *воскобойное* – з васкабойні; *грэбельное* – за праезд праз грэблю; *гуменное* – ад гумна; *закосное* – з сенакосных угоддзяў; *мостовое* – за праезд па мосце; *подводное* – абавязак пастаўляць падводы; *поземельное* – на зямельную ўласнасць; *посошное* – з сялян, ад сахі, *постожное* – з сялян, ад стога; *чоповое* – за выраб алкагольных напояў (ад слова *чопъ* ‘чан’: *чопы* два до квашенья пива (АСД, III, 240, 1571));

– часу / перыяду плацяжа: *великоденное* (*великодное*) – грашовы збор да пэўнай даты: вялікадня, *годовое* – штогадовы разавы плацеж за карыстанне зямлёй;

– суб’екта, які атрымліваў падатак: *гаспадарскае* – гаспадару, *замкавае* – на ўтрыманне замка.

У якасці скарочаных назваў ад гэтых прыметнікаў для аналагічных намінацый у мове ўтварыліся назоўнікі. Яны таксама паказвалі на

– аб’ект, за ўладанне або карыстанне якім браўся падатак: *бобровщина* – за уладанне бобровымі гонамі, *волощина* – за рабочага вала; *езовщина* – за карыстанне езам (*езъ* – ‘перагародка на рацэ для лоўлі рыбы’); *закось* – з сенакосу; *каменищизна* – з гандляроў за продаж тавараў *каменемъ* (*камень* у значэнні ‘адзінка вагі’ (ГСБМ, вып. 14, с. 251)); *капищизна* (*кобищизна, копищизна*), *капищина, капъ* – ад продажу спіртных напояў; *пневщина* – плата за нарыхтоўку лесу; *подвода* – абавязак пастаўляць падводы, *поконевщизна, поконщина* – за карыстанне канём; *покотелищизна* (*покотельщина, покоцельщина*) – за арэнду броварнага абсталявання (катлоў); *посощина* – ад сахі; *темьянщина* – за набыццё фіміяму;

– мэту, на якую накіроўваўся падатак: *верховщина* – для забеспячэння верхавой перавозкі службовых асоб, *воевщина* і *жолнерищизна* – на вядзенне вайны; *городовщина* – на гарадскія патрэбы; *коневщина* – на ўтрыманне каня; *подвода* – абавязак пастаўляць падводы; *пословищизна, пословищина* – на ўтрыманне паслоў.

– форму плацяжу і натуральных падаткаў: *барановъщина, вепровъщина, яловичщина* – абавязак на нарыхтоўку і пастаўку мяса, адпаведна бараніны, дзічыны, ялавічыны; *житщина* – падатак выплачваўся збожжам; *серебищизна* – плата серабром.

Назоўнікі для скарачанага абазначэння падаткаў утвараліся рознымі спосабамі:

– нульсуфіксальным: *закосное* – *закось*; *капицзна* – *капь* (ад *ка́паць* ?): падатак з карчмы або шынкі за продаж алкаголю; *подводное* – *подвода* ‘абавязак пастаўляць падводы’;

– суфіксальным: ад асноў прыметнікаў з суфіксам -ск- далучэннем суфікса -ін- (< аснова ск+j > ш): *коневский* > *коневщина* або з польскім варыянтам суфікса -ізн/ызн-: *поконевский* > *поконевщина*.

Колькасна пераважаюць назоўнікі суфіксальнай мадэлі ўтварэння.

Часам старабеларускі і польскі словаўтваральныя варыянты ўжываліся як сінонімы, напр., *бобровщина* (1488) – *бобровщина* (1766), *поконщина* (1554) – *поконевщина* (1555). У дужках пазначана дата прыкладу ў ГСБМ. Складальнікі “Гістарычнага слоўніка” звычайна прытрымліваліся прынцыпу: пры падачы ілюстрацыйнага матэрыялу адлюстроўваць самую раннюю і самую познюю фіксацыю слова паводле матэрыялаў картатэкі. Гэта дае магчымасць больш-менш дакладна прасачыць ужыванне і адказаць на пытанні аб часе з’яўлення, прыярытэце ўжывання і г.д. Параўнаем такія факты: *волощина* (1407) – *волощинский* (1488), *капица* (1495) – *капицзна* (1495), *поконщина* (1555) – *поконевщина* (1554), *пословица* (1582) – *пословицзна* (1603). Такім чынам, мы можам канстатаваць: абодва суфіксы -ін- і -ізн- ужываліся раўнапраўна і, прызнаючы польскае паходжанне суфікса -ізн-, задоўга да ўтварэння Рэчы Паспалітай. Гэты факт набывае асаблівае значэнне, калі ўзяць пад увагу, што і дзяржаўнасць беларускай мовы была замацавана яшчэ ў Статуце 1566 года.

Разам з тым лексічных запазычанняў у гэтай тэматычнай групе амаль няма. Намі выяўлена толькі тры намінацыі:

вальцышъ – ‘пошліна за вываз лясных тавараў’ (з ням. Wald + Zins) і вытворнае ад яго *вальцышиное* ‘тое, што і вальцышъ’;

мыто – ‘пошліна’ (з ст.-в.-ням. Mûta);

шось – ‘падатак ад рамеснікаў і жыхароў горада’ (з кантэкстаў зразумела, што браўся з гарадскіх дамоў, млыноў), на думку А. М. Булыкі прыйшло з ням. Schoss праз польскае пасрэдніцтва – szos (Бул. ДЗ, 367). З тым жа значэннем устойлівы выраз *поборъ шосовый* і субстантыў *шосовое*.

Такім чынам, аналіз данай лексічнай групы дазваляе рабіць выснову пра развітую старабеларускую сістэму падаткаабкладання, для абслугоўвання якой выпрацавалася адпаведная разглінаваная сістэма намінацый. Гэтыя назвы ў пераважнай большасці маюць усходнеславянскія каранёвыя марфемы і ўтвораны адпаведна з уласнымі старабеларускімі мадэлямі словаўтварэння. Іншамоўны ўплыў праявіўся ў малой ступені.

Прынятыя скарачэнні

Бул. ДЗ – Булыка А. М. Даўнія запазычэнні беларускай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1972. 380 с.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Выпускі 1–35. Мінск : Навука і тэхніка; Беларуская навука, 1982–2017 гг.

ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск : Беларуская навука, 1978–2017. ТТ. 1– 4 (выданне працягваецца).

ВЫТВОРНЫЯ СІНТАКСІЧНЫЯ ДЭРЫВАТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Н. У. Чайка

*Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка,
вул. Савецкая, 18, 220000, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь,
Natusia12@tut.by*

Развіццё сінтаксічных сістэм моў свету выклікае шырокае функцыянаванне структурна-сінтаксічных мадыфікацый – канструкцый вытворных, далучальных, сегментаваных і рэдукаваных, эліптычных, што абумоўлена тэндэнцыяй да ўдасканалення механізмаў рэгулявання сінтаксічнай дэрывацыі. Актualityнасць даследавання абумоўлена неабходнасцю распрацоўкі кваліфікацыйных, класіфікацыйных і сістэмаўтваральных параметраў для ўпарадкавання сінтаксічных дэрыватаў і патрэбай устанавіць іх спецыфічныя ўласцівасці ў беларускай мове. ;

У артыкуле разглядаюцца парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя – канструкцыя з імпліцытнай семантыкай – перафразаваная канструкцыя – няпоўная канструкцыя), спосабы выражэння сінтаксічных дэрыватаў і іх функцыянальны дыяпазон. Выяўлены і сістэматызаваны фактары поліфункцыянальнасці словаформ: канструкцыйна-трансфармацыйны; канструкцыйна-катэгарыяльны; логіка-семантычны.

Ключавыя словы: сінтаксічная дэрывацыя; структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі; вытворныя канструкцыі; эліптычныя канструкцыі.

Развіццё сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы на сучасным этапе выклікала значнае пашырэнне адзінак дынамічнага сінтаксісу: канструкцый з эліпсісам дзеяслова, парцэляваных канструкцый, канструкцый з імпліцытнай семантыкай, з сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, вытворных канструкцый, падпарадкаваных універсальным філасофскім законам актуалізацыі неабходнай інфармацыі. Антрапацэнтрычны характар сучасных моўных працэсаў выклікаў тэндэнцыю да ўдасканалення механізмаў рэгулявання моўнай сістэмы, што паўплывала на карэляцыю паміж развіццём мыслення і матэрыяльнымі сродкамі яго выражэння. У сувязі з гэтым тыпалагічнае апісанне адзінак дынамічнага сінтаксісу з выяўленнем спецыфікі моўных з’яў і заканамернасцей іх функцыянавання стала адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннага і замежнага мовазнаўства.

Важную ролю ў выяўленні моўных механізмаў, якія забяспечваюць функцыянаванне сінтаксічных канструкцый, адыгрываюць фактары, што